

УДК 338.43:631.15

DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2022-2.3>

Русан В.М.

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
головний консультант відділу секторальної економіки
Центр економічних і соціальних досліджень,
Національний інститут стратегічних досліджень

ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглянуто особливості функціонування аграрного сектору в умовах війни та виокремлено основні ризики внаслідок повномасштабної війни РФ у лютому 2022 року. До них віднесені: загальноекономічні, значні матеріально-технічні та фінансові втрати частини сільськогосподарських виробників, погіршення забезпеченості сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними засобами, локальні дефіцити продуктів харчування викликані утрудненням постачання та/чи надмірним попитом, руйнування інфраструктури виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, погіршення якості раціону харчування населення, зниження обсягів виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, перехід на екстенсивну модель сільськогосподарського виробництва, посилення дефіциту трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Зважаючи на неможливість прогнозування перебігу бойових дій на перспективу виокремлено наступні вразливі для аграрного сектору явища: блокування експорту сільськогосподарської продукції морським напрямом, збір врожаю сільськогосподарських культур, забезпечення сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними ресурсами, забезпечення продовольством населення в окупації та на межі ведення бойових дій. Сформовано основними напрямками забезпечення стійкості та адаптивності аграрного сектору до функціонування в умовах війни, зокрема: максимальне задіяння прямих й непрямих фінансових заходів спрямовані на підтримку господарської діяльності аграріїв, збереженні ними найманих працівників, недопущення банкрутства суб'єктів господарювання, забезпечення збору врожаю сільськогосподарських культур, забезпечення стійкості продовольчих систем громад, зміна структури аграрного виробництва, поступове відновлення технічних можливостей експорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, розробка Стратегія розвитку агросектору.

Ключові слова: аграрний сектор, військова агресія, стійкість аграрного сектору, продовольча безпека.

FUNCTIONING OF THE AGRICULTURAL SECTOR IN WAR CONDITIONS

Rusan Vitalii

National Institute for Strategic Studies

The article considers the peculiarities of the functioning of the agricultural sector during the war and highlights the main risks due to the full-scale war of the Russian Federation in February 2022. These include: general economic, significant logistical and financial losses of some agricultural producers, deterioration of the provision of agricultural enterprises with material and technical means, local food shortages caused by difficulties in supply and/or excessive demand, destruction of infrastructure for production, processing and storage of agricultural products. nutrition, deterioration of the quality of the diet of the population, reduction of production of certain types of agricultural products, transition to an extensive model of agricultural production, increasing the shortage of labor resources in agricultural production. Due to the impossibility of forecasting the course of hostilities in the future, the following vulnerable phenomena for the agricultural sector have been identified: blocking the export of agricultural products by sea, harvesting crops, providing agricultural enterprises with material and technical resources, providing food to the population in occupation and on the border. The main directions of ensuring the stability and adaptability of the agricultural sector to operate in wartime, in particular: maximum use of direct and indirect financial measures aimed at supporting the economic activities of farmers, keeping their employees, preventing bankruptcy, ensuring crop harvesting, ensuring sustainability of food systems of communities, change in the structure of agricultural production, the gradual restoration of technical capabilities for the export of agricultural products and food, the development of a strategy for the development of the agricultural sector.

Keywords: agricultural sector, military aggression, sustainability of the agricultural sector, food security.

Постановка проблеми. Внаслідок збройної агресії, РФ окупувала значну частину Південної та Східної території України, внаслідок чого Україна втратила значний виробничий та логістичний потенціал аграрного сектору. Значна частина сільськогосподарських земель знаходиться на непідконтрольній Україні території, вироблена продукція та матеріально-технічні ресурси, вивозяться на територію Росії без від-

шкодування її власникам. Військовими цілями стали логістичні потужності зі зберігання зернових і зернобобових культур, а також склади сільськогосподарської та харчової продукції з метою поширення серед населення України панічних настроїв, щодо нестачі продуктів харчування. Крім того, всі порти Азовського та Чорного морів нині заблоковані, що унеможливило традиційні канали експорту сільськогосподарської про-

дукції, а діючі – неспроможні забезпечити експортні поставки в повному обсязі. За таких умов, діяльність значної частини сільськогосподарських підприємств може бути збитковою, й привести до банкрутства, а крупнотоварні, що спеціалізувалися на вирощуванні високорентабельних сільгоспкультур на експорт можуть переглянути стратегічні плани розвитку, аж до виходу з аграрного бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем функціонування аграрного сектору в умовах війни присвячені праці таких вчених як О. Бородіна [1], Л. Дейнеко, О. Кушніренко, О. Ципліцька, Н. Гахович [2], Т. Осташко [3].

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення ключових проблем, що виникли для аграрного сектору внаслідок повномасштабної агресії та формування пропозицій, що забезпечить сталість розвитку сектору та гарантуватиме продовольчу безпеку держави.

Вклад основного матеріалу дослідження. Розпочата у 2014 році збройна агресія РФ, яка призвела до втрати частини сільськогосподарських угідь тимчасово окупованих територій Луганської та Донецької областей та АР Крим, в цілому суттєво не вплинула на розвиток аграрного сектору національної економіки, якому вдалося адаптуватися до умов війни й продемонструвати стабільність розвитку, поступово нарощуючи виробництво сільськогосподарської продукції. За цей період вдалося забезпечити власну продовольчу безпеку, зібрати рекордний за часів незалежності врожай сільськогосподарських культур (86 млн. тонн зернових та зернобобових у 2021 році), стати лідером у постачанні окремих видів сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки (уже тривалий час Україна перебуває у п'ятірці світових лідерів за експортом сільськогосподарської продукції, зокрема за такими продуктами, як олія соняшникова, пшениця, кукурудза, ячмінь) закріплюючи власні позиції на них та виходити на нові, забезпечуючи понад третину загального обсягу товарного експорту країни (у 2021 році – 40,7 % або 27,7 млрд дол. США експортних надходжень).

При цьому, чинна модель розвитку аграрного сектору, заснована на ефектах масштабу, сировинному характері сільськогосподарського виробництва та деформованій структурі сільськогосподарського виробництва, коли великі сільськогосподарські підприємства (переважно великі аграрні формування) спеціалізуються на рослинництві, вирощуючи високорентабельні і швидкоокупні сільгоспкультури, тоді як дрібні підприємства, фермери та господарства населення зайняті на виробництві трудомісткої продукції тваринництва, вирощуванні плодоовочевих та ягідних культур виявилася надзвичайно вразливою внаслідок повномасштабної війни РФ у лютому 2022 року. Як наслідок основними ризиками подальшого розвитку аграрного сектору та забезпечення продовольчої безпеки стали наступні:

– загальноекономічні ризики, пов'язані із погіршенням макроекономічного середовища, зниженням інвестиційної привабливості сільського господарства та конкурентоспроможності вітчизняної продукції, внутрішньою міграцією населення, зниження доходів та зростанням безробіття, скорочення внутрішнього споживання сільськогосподарської продукції та продуктів харчування;

– значні матеріально-технічні та фінансові втрати частини сільськогосподарських виробників. Внаслідок бойових дій частина працівників сільгоспідприємств та фермерів були змушені не тільки припинити економічну діяльність в аграрному секторі, а й покинути власні домівки. Відновлення їх економічної діяльності на власних землях є невизначеною, що може призвести до їх виходу з аграрного бізнесу або зміни спеціалізації. Особливо небезпечним це явище є для дрібнотоварників, які займалися виробництвом сезонної продукції;

– погіршення забезпеченості сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними засобами. Брак фінансових ресурсів, неможливість довгострокового планування діяльності внаслідок можливих бойових дій призводить до спрощення процесів сільськогосподарського виробництва, зменшення внесення добрив та засобів захисту рослин, тим самим максимально використовуючи природну родючість земель, що знижує врожайність сільськогосподарських культур та погіршує якісний склад земель. В окремих регіонах України існують обмежені можливості постачання сировини, палива та мінеральних добрив для повноцінного сільськогосподарського виробництва, що впливає на ведення польових робіт та утримання худоби;

– локальні дефіцити продуктів харчування викликані утрудненням постачання та/чи надмірним попитом через неможливість стабільного постачання продовольства в населені пункти, які перебувають в зоні бойових дій, а також в окупації;

– руйнування інфраструктури виробництва, переробки та зберігання сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Об'єктами знищення ворога є не тільки військові цілі, а й зернохосвища, продовольчі склади, логістична інфраструктура, а також сільськогосподарська техніка. Така діяльність агресора спрямована як на унеможливлення ведення сільськогосподарського виробництва в Україні, так і на погіршення продовольчого забезпечення країни, формування та поширення панічних настроїв щодо нестачі продовольства серед населення країни, поширення глобальної продовольчої кризи;

– погіршення якості раціону харчування населення. Зниження асортименту продуктів харчування через зміни у структурі сільськогосподарського виробництва й банкрутство окремих сільгоспвиробників, а також втрата населенням стабільних доходів погіршать раціон харчування та змістять баланс споживання на користь хлібобулочної продукції й напівфабрикатів унаслідок зменшення споживання тваринницької продукції, риби й сезонних продуктів;

– зниження обсягів виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. На значній частині сільськогосподарських земель неможливим є проведення сільськогосподарської діяльності, оскільки вони окуповані, перебувають під постійними обстрілами або заміновані. Сільськогосподарським виробникам доводиться змінити структуру виробництва на користь високорентабельних сільськогосподарських культур та відмовлятися від вирощування трудомістких культур (передусім борщового набору, ранньої сезонної продукції), що вплине на забезпеченість ними населення країни. Крім того, на землях, де велися активні бойові дії, згубного впливу зазнали сільськогосподарські угіддя, якісний стан яких значно погіршився і в май-

бутньому потребуватиме виділення суттєвих коштів на їх рекультивуацію (у т.ч. розмінування) з метою повернення до активного сільськогосподарського обробітку;

– перехід на екстенсивну модель сільськогосподарського виробництва. Брак фінансових ресурсів, неможливість довгострокового планування діяльності внаслідок можливих бойових дій призводить до спрощення процесів сільськогосподарського виробництва, зменшення внесення добрив та засобів захисту рослин, тим самим максимально використовуючи природну родючість земель, що знижує врожайність сільськогосподарських культур та погіршує якісний склад земель;

– посилення дефіциту трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві. Дефіцит працівників у сільськогосподарському виробництві спостерігається внаслідок вимушеної зміни місця проживання з населених пунктів, що знаходяться в окупації або в районах ведення бойових дій. Крім того, частина працівників сільгоспідприємств змінили спеціалізацію й долучилися до лав захисників України.

Зважаючи на неможливість прогнозування перебігу бойових дій на перспективу, основними вразливими для аграрного сектору будуть наступні проблемні явища:

– блокування експорту сільськогосподарської продукції морським напрямом, що впливає на дохідність вітчизняних сільгоспвиробників, знижує експортні надходження до держави, спричиняє світову продовольчу інфляцію та можливий голод в окремих країнах світу і може призвести до масової міграції населення цих країн до ЄС;

– збір врожаю сільськогосподарських культур. З метою погіршення економічного стану агресор може нарощувати та концентрувати обстріли на сільськогосподарську техніку та поля під час дозрівання та збору врожаю 2022 року. Використання фосфорних боеприпасів може спричинити масові загорання сільськогосподарських культур а отже і їх фактичну втрату;

– процеси забезпечення сільськогосподарських підприємств матеріально-технічними ресурсами для виконання виробничих операцій. Кризові явища що зберігаються на ринку пального, а також оновлення зруйнованої техніки та проблемні питання щодо своєчасного обслуговування техніки та забезпеченості запасних частин впливатимуть на своєчасний збір сільськогосподарських культур;

– забезпечення продовольством населення в окупації та на межі ведення бойових дій. Активне ведення бойових дій, постійні обстріли населених пунктів, зміна лінії фронту ускладнюють забезпечення продовольством людей, які з різних причин не змогли покинути місця проживання й надалі потребуватимуть допомоги з боку держави та волонтерів.

При цьому слід виходити з того, що аграрний сектор цілком залежний від біологічних процесів росту й розвитку рослин і тварин, що обмежує можливості швидкої переорієнтації виробництва на іншу продукцію, а отже характеризується одним за найбільших періодів окупності витрат. Таким чином стає неможливим швидка кореляція посівів сільськогосподарських культур озимих груп, які були засіяні восени 2021 року. Тому, структура посівів сільськогосподарських угідь під урожай 2022 року змінилася диференційовано, залежно від періоду висаджування культур. Так, якщо в

2021 році ярої пшениці було посіяно 192 тис. га, то цьогоріч – майже 200 тис. га, сої – 1300 тис. га та близько 1 250 тис. га відповідно. Водночас площі посівів експортноорієнтованих сільськогосподарських культур зазнали змін: площі посівів під соняшник скоротилися на 1 млн 809,7 тис. га. у порівнянні з минулим роком, але зберегли високий показник у 4 млн 700 тис. га., посіви кукурудзи з 5 млн 500 тис. га торік скоротились цього року до 4 млн 600 тис. що пов'язано насамперед з тим, що кукурудза дає велику врожайність і складніша в логістиці. В цілому, за повідомленням першого заступника Міністра аграрної політики та продовольства України Тараса Висоцького на реструктуризацію посівів вплинули наступні фактори: собівартість витрат на гектар, можливість реалізації для внутрішніх потреб і те, яка врожайність продукції з гектара землі та її вартість за тону. Останній пункт важливий з огляду на ускладнену експортну логістику: аграрії надавали перевагу тим культурам, які дають більшу вартість з однієї тонни, насамперед ідеться про олійні.

Висновки з проведеного дослідження. Виходячи з вищевказаних особливостей сільськогосподарського виробництва, та неможливості прогнозування подальшого періоду війни крім вирішення оперативних кризових явищ необхідно поступово формувати стратегічне бачення майбутнього розвитку сільського господарства. З огляду на це, основними напрями забезпечення стійкості та адаптивності аграрного сектору до функціонування в умовах війни повинні бути наступні.

1. Максимально задіяти прями і непрямі фінансові заходи спрямовані на підтримку господарської діяльності аграріїв, збереженні ними найманих працівників, недопущення банкрутства суб'єктів господарювання. Внаслідок бойових дій частина працівників сільгоспідприємств та фермерів були змушені не тільки припинити економічну діяльність в аграрному секторі, а й покинути власні домівки. Відновлення їх економічної діяльності на власних землях є невизначеною, що може призвести до їх виходу з аграрного бізнесу або зміни спеціалізації. Особливо небезпечним це явище є для дрібнотоварників, які займалися виробництвом сезонної продукції. Тому держава має сконцентрувати зусилля на збереженні аграрного бізнесу.

2. Забезпечення збору врожаю сільськогосподарських культур. Для цього необхідно забезпечити формування резервів пально-мастильних матеріалів для забезпечення сільськогосподарських виробників необхідними ресурсами для ведення польових робіт, пов'язаних з доглядом та збором майбутнього врожаю сільськогосподарських культур. На територіях громад слід накопичувати дрібнотоварні партії пально-мастильних матеріалів (автоцистерн різної тоннажності) для використання суто в сільських цілях та доводити до відома сільськогосподарських виробників про місця їх перебування.

3. Забезпечення стійкості продовольчих систем громад шляхом стимулювання створення замкнутого ланцюга самозабезпечення матеріально-технічними ресурсами (сільськогосподарська техніка, добрива, засоби захисту рослин) сільськогосподарського виробництва в межах громади а також створення власної ринкової інфраструктури виробництва, заготівлі, зберігання та збуту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування.

4. Зміна структури аграрного виробництва. Слід переглянути формування структури посівних площ сільськогосподарських культур в напрямі її збалансування згідно із пріоритетами задоволення потреб внутрішнього ринку важливими соціальними продуктами харчування, потреб тваринництва та поглибленої переробки з метою завантаження харчової промисловості сировиною а також переорієнтації структури експортних поставок на високорентабельну та менш тонажну сировинну продукцію та продукти переробки з більшим вмістом доданої вартості.

5. Поступове відновлення технічних можливостей експорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, в тому числі за рахунок зусиль міжнародної спільноти. В умовах вже скасованих окремими країнами експортних квот на постачання української сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, сприяти налагодженню ділових контактів вітчизняних підприємців з іноземними партнерами, для налагодження багаторічної співпраці, а також пошуку нових можливостей постачання української продукції на європейський та міжнародний ринок та закріплення присутності на них.

6. Розробка Стратегія розвитку агросектору. Олин із ключових секторів національної економіки одночасно з вирішенням нагальних поточних проблем, пов'язаних з функціонуванням в умовах війни повинен отримати нове стратегічне державне бачення власного розвитку. Багаторічна адаптивність аграрного сектору до ринкових трансформацій, включення до світового продовольчого ринку, початкового періоду війни ґрутувалися на природному потенціалі та власних підприємницьких можливостей аграріїв. Нова Стратегія розвитку аграрного сектору повинна ще більше розкрити ці конкурентні переваги, водночас повинна орієнтуватись на розвиток багатокладності, збільшенні прибутковості капіталовкладень та землевіддачі, широкому впровадженні інновацій, розвитку первинної та поглибленої переробки сільськогосподарської сировини, суттєвому збільшенню частки готової харчової продукції та продуктів з більшим вмістом доданої вартості в структурі експортних поставок, впровадження заходів щодо адаптації сільського господарства до зміни клімату та зменшення його впливу.

Список використаних джерел:

1. Бородина О.М. Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці та перші міжнародні реакції щодо подолання їх наслідків: політекономічний зріз. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 41–53.
2. Дейнеко Л.В., Кушніренко О.М., Ципліцька О.О., Гахович Н.Г. Наслідки повномасштабної воєнної агресії РФ для української промисловості. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 3–25.
3. Осташко Т.О. Сільськогосподарський експорт України в умовах війни і шляхи його відновлення. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 26–27.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>

References:

1. Borodina, O. M. (2022). Voienni zahrozy hlobalnii prodovolchii bezpetsi ta pershi mizhнародni reaktsii shchodo podolannya yikh naslidkiv: politekonomichnyi zriz [Military threats to global food security and first international reactions to overcome their consequences: political economy section]. *Ekonomika Ukrainy*, no. 6, pp. 41–53. (in Ukrainian)
2. Deineko, L. V., Kushnirenko, O. M., Tsiplitska, O. O., Gahovych, N.G. (2022). Naslidky povnomasshtabnoi voiennoi ahresii RF dlia ukrainskoi promyslovosti [Consequences of full-scale military aggression of the Russian federation for Ukrainian industry]. *Ekonomika Ukrainy*, no. 5, pp. 3–25. (in Ukrainian)
3. Ostashko, T. O. (2022). Silskohospodarskyi eksport Ukrainy v umovakh viiny i shliakhy yoho vidnovlennia [Ukraine's agricultural export in the conditions of war and the ways of its recovery]. *Ekonomika Ukrainy*, no. 5, pp. 26–27. (in Ukrainian)
4. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stvorennia umov dlia zabezpechennia prodovolchoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 № 2145-IX [On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the creation of conditions for ensuring food security under martial law: Law of Ukraine dated 03.24.2022 No. 2145-IX]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>